УДК 340.15:351.746(477)«1946/1991»
DOI https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.2.12

Руслан ЛЕВІНЕЦЬ
кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна, 01601 (nazumuch@ukr.net)

Ruslan LEVINETS
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Modern History of Ukraine, Faculty of History
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60 Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine, 01601(nazumuch@ukr.net)

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1115-8284

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР У МЕХАНІЗМІ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Анотація. Метою статті *є комплексне історико-правове дослідження правового статусу органів державної безпеки Української РСР у механізмі радянської державної влади впродовж 1946–1991 рр.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на основі аналізу нормативно-правових актів, архівних матеріалів, історико-правових джерел та сучасних наукових досліджень. Розкрито особливості формування, розвитку й трансформації правового статусу Міністерства державної безпеки УРСР та Комітету державної безпеки УРСР як складників єдиної централізованої системи органів державної безпеки Союзу РСР. Досліджено теоретико-правові засади визначення правового статусу державного органу через категорію компетенції та обґрунтовано необхідність розмежування формально закріпленої й фактичної компетенції органів державної безпеки в умовах радянської політико-правової системи. Проаналізовано місце органів державної безпеки у структурі союзно-республіканських органів державного управління, особливості їхньої організаційної побудови, кадрового забезпечення, взаємовідносин із Верховною Радою, Президією Верховної Ради, Радою Міністрів, прокуратурою, судами, Міністерством внутрішніх справ, а також визначальну роль Комуністичної партії Радянського Союзу у здійсненні фактичного керівництва діяльністю спеціальних служб. Особливу увагу приділено дослідженню компетенції органів державної безпеки, яка охоплювала контррозвідувальну діяльність, боротьбу з політичною опозицією та інакодумством, захист державної таємниці, охорону партійно-державного керівництва, прикордонну безпеку, інформаційно-аналітичне забезпечення вищих органів влади та інші напрями, що значно виходили за межі класичних правоохоронних функцій. Простежено вплив політики перебудови на трансформацію правового статусу органів державної безпеки, законодавче врегулювання їхньої діяльності, ліквідацію союзної системи КДБ та створення національної системи органів державної безпеки незалежної України.* ***Наукова новизна дослідження*** *полягає у комплексному висвітленні правового статусу органів державної безпеки Української РСР крізь призму взаємодії державно-правових і політичних механізмів управління, визначенні закономірностей їх функціонування в умовах радянської моделі державної влади та встановленні особливостей трансформації цієї моделі в період становлення незалежної України. Зроблено* ***висновок****, що органи державної безпеки УРСР, формально будучи складовою частиною системи виконавчої влади, фактично функціонували як інструмент реалізації політики союзного партійного керівництва, а їх реформування наприкінці існування СРСР стало важливою передумовою формування сучасної моделі правового статусу Служби безпеки України.*

Ключові слова: *правовий статус, органи державної безпеки, Комітет державної безпеки, Міністерство державної безпеки, Українська РСР, компетенція, радянська державна влада, Служба безпеки України.*

THE LEGAL STATUS OF THE STATE SECURITY BODIES OF THE UKRAINIAN SSR WITHIN THE MECHANISM OF SOVIET STATE POWER

Abstract. The purpose of the article *is to provide a comprehensive historical and legal study of the legal status of the state security agencies of the Ukrainian SSR within the mechanism of Soviet state power during the period from 1946 to 1991.* ***The research methodology*** *is based on the analysis of legal and regulatory acts, archival materials, historical and legal sources, and contemporary scholarly research, the study examines the formation, development, and transformation of the legal status of the Ministry of State Security of the Ukrainian SSR and the State Security Committee of the Ukrainian SSR as constituent elements of the unified centralized system of state security bodies of the USSR. The article explores the theoretical and legal foundations for defining the legal status of a state body through the concept of competence and substantiates the necessity of distinguishing between the formally established and the actual competence of the state security bodies within the Soviet political and legal system. It analyzes the place of the state security bodies within the structure of the union-republican system of public administration, their organizational framework, personnel policy, and institutional relations with the Supreme Soviet, the Presidium of the Supreme Soviet, the Council of Ministers, the prosecutor's office, the judiciary, and the Ministry of Internal Affairs. Particular attention is also paid to the decisive role of the Communist Party of the Soviet Union in exercising actual control over the activities of the Soviet security services. Special emphasis is placed on the competence of the state security bodies, which extended far beyond the traditional functions of law enforcement. Their powers included counterintelligence activities, suppression of political opposition and dissent, protection of state secrets, security of the party and state leadership, border security, information and analytical support for the highest state authorities, and a wide range of other functions. The article also traces the impact of perestroika on the transformation of the legal status of the state security bodies, the legislative regulation of their activities, the dissolution of the Soviet KGB system, and the establishment of the national system of state security bodies in independent Ukraine.* ***The scientific novelty*** *of the study lies in its comprehensive analysis of the legal status of the state security bodies of the Ukrainian SSR through the interaction of legal and political mechanisms of governance. It identifies the principal patterns of their functioning within the Soviet model of state power and reveals the specific features of the transformation of this model during the formation of independent Ukraine.* ***It is concluded*** *that the state security agencies of the Ukrainian SSR, while formally being part of the executive branch, in practice functioned as an instrument for implementing the policies of the Union-level party leadership, and that their reform at the end of the Soviet Union's existence became an important prerequisite for the formation of the modern model of the legal status of the Security Service of Ukraine.*

Key words: *legal status, state security bodies, State Security Committee (KGB), Ministry of State Security, Ukrainian SSR, competence, Soviet state power, Security Service of Ukraine.*

Постановка проблеми. Дослідження правового статусу органів державної безпеки Української РСР у механізмі радянської державної влади є одним із актуальних напрямів сучасної історико-правової науки, оскільки дає змогу комплексно осмислити особливості функціонування радянської моделі державного управління, співвідношення права й політики, а також місце спеціальних служб у системі владних інститутів тоталітарної держави. Незважаючи на значну кількість праць, присвячених історії радянських органів державної безпеки, більшість із них зосереджується на аналізі окремих аспектів їхньої оперативної діяльності, політичних репресій або боротьби з національно-визвольним рухом. Натомість питання правового статусу цих органів, їхньої компетенції, інституційного становища, особливостей взаємодії з іншими державними органами та ролі партійного керівництва у формуванні їхніх повноважень залишаються недостатньо дослідженими.

Особливої актуальності зазначена проблематика набуває в умовах сучасного реформування сектору безпеки й оборони України, коли осмислення історичного досвіду функціонування радянських спеціальних служб набуває не лише теоретичного, а й практичного значення. Історико-правовий аналіз дає змогу простежити закономірності становлення та трансформації

правового статусу органів державної безпеки, виявити причини домінування політичної доцільності над правовими механізмами управління, а також оцінити вплив радянської інституційної спадщини на процес формування національної системи державної безпеки після відновлення незалежності України. У цьому контексті комплексне дослідження правового статусу органів державної безпеки УРСР сприяє поглибленню наукових уявлень про еволюцію радянської державності та створює належне теоретичне підґрунтя для об'єктивної оцінки ґенези сучасної системи спеціальних служб України.

Мета статті – комплексне історико-правове дослідження правового статусу органів державної безпеки Української РСР у механізмі радянської державної влади, визначення особливостей їхньої компетенції, інституційного становища та закономірностей трансформації упродовж 1946–1991 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. У теорії держави і права правовий статус державного органу традиційно розглядається крізь призму категорії компетенції, під якою розуміють нормативно визначену сукупність предметів відання, владних повноважень (прав і обов'язків), а також юридичної відповідальності за результати їх реалізації [1]. Саме компетенція становить прояв спеціальної правосуб'єктності державного органу, окреслюючи межі його діяльності від імені держави, характер покладених на нього функцій та юридичні наслідки їх здійснення [2]. При цьому права й обов'язки органу публічної влади утворюють нерозривну єдність, трансформуючись у категорію владних повноважень, реалізація яких за наявності передбачених законом юридичних фактів є не правом вибору, а обов'язком відповідного суб'єкта владних повноважень [3].

Перенесення цієї загальнотеоретичної конструкції на діяльність органів державної безпеки радянського періоду виявляє принципову особливість їхнього правового статусу. Формально визначена компетенція цих органів, яка охоплювала боротьбу зі шпигунством, контрреволюційною діяльністю, а згодом – з особливо небезпечними державними злочинами, не відображала реального обсягу владних повноважень. На практиці їхня діяльність значною мірою визначалася не приписами законодавства, а політичними рішеннями партійного керівництва та міркуваннями державної доцільності. За таких умов дослідження правового статусу органів державної безпеки потребує чіткого розмежування формально-юридичної компетенції, закріпленої переважно в закритих нормативних актах, і фактичної компетенції, межі якої істотно виходили за рамки офіційного правового регулювання.

Формальне місце органів державної безпеки в системі державної влади визначалося конституційною моделлю організації виконавчо-розпорядчої влади. Відповідно до Конституції УРСР 1978 р., Комітет державної безпеки належав до союзно-республіканських державних комітетів і перебував у подвійному підпорядкуванні – Раді Міністрів УРСР та Комітету державної безпеки СРСР [4]. Така організаційно-правова конструкція створювала враження, що КДБ функціонував як один із галузевих органів державного управління, діяльність якого здійснювалася в межах загальної системи виконавчої влади республіки.

Водночас реальний механізм функціонування радянської державної влади істотно відрізнявся від класичних моделей організації публічної влади, заснованих на принципі її поділу. Основу радянської державної системи становив принцип демократичного централізму, закріплений у ст. 3 Конституцій СРСР 1977 р. та УРСР 1978 р., який передбачав поєднання єдиного державного керівництва з відповідальністю кожного органу за виконання покладених на нього функцій [5; 4]. У практичній площині реалізація цього принципу означала існування жорсткої вертикалі підпорядкування, у якій нижчі органи були повністю залежними від рішень вищих інстанцій. Саме тому подвійне підпорядкування КДБ УРСР не створювало жодних елементів взаємного контролю чи автономії, а, навпаки, забезпечувало максимально ефективний

централізований контроль союзного керівництва над діяльністю республіканських органів державної безпеки.

Вирішального значення для визначення реального правового статусу органів державної безпеки набувало співвідношення державного та партійного механізмів управління. Закріпивши у ст. 6 Конституцій СРСР 1977 р. і УРСР 1978 р. положення про Комуністичну партію Радянського Союзу як «керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій» [4; 5], законодавець фактично конституціоналізував пріоритет партійного керівництва над державним апаратом. Наслідком цього стало існування паралельної системи управління, у межах якої визначальні кадрові, організаційні та політичні рішення щодо діяльності органів державної безпеки приймалися не державними органами, а Центральним Комітетом КПРС і його Політбюро. Як справедливо зазначають дослідники, передбачене законодавством подвійне підпорядкування КДБ УРСР мало переважно формальний характер, тоді як фактичне керівництво діяльністю органів державної безпеки здійснювали саме найвищі партійні органи Союзу РСР [6].

Таким чином, уже на теоретико-правовому рівні простежується фундаментальна особливість правового статусу органів державної безпеки Української РСР: їхнє місце у механізмі радянської державної влади визначалося не так юридичними приписами, як реальною моделлю функціонування партійно-державної системи. Саме тому подальший аналіз доцільно зосередити на дослідженні органів державної безпеки УРСР як складника єдиної централізованої системи союзної державної влади, у межах якої формувалися їхні організаційна структура, компетенція та механізми здійснення владних повноважень.

Інституційне місце органів державної безпеки Української РСР найповніше розкривається через аналіз еволюції їхньої організаційної моделі – від Міністерства державної безпеки до Комітету державної безпеки. Створене в березні 1946 р. Міністерство державної безпеки УРСР від самого початку функціонувало як союзно-республіканське відомство, що передбачало безпосередню організаційну підпорядкованість однойменному союзному міністерству за одночасного формального входження до системи органів виконавчої влади республіки [7]. Ця модель залишалася незмінною і після утворення у 1954 р. Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, а згодом – після його перейменування у 1978 р. на Комітет державної безпеки УРСР [8]. Незважаючи на окремі організаційні зміни, принципове місце республіканських органів державної безпеки в системі союзного державного управління протягом усього досліджуваного періоду залишалося незмінним.

Практика функціонування органів державної безпеки наочно засвідчувала реальний характер їх підпорядкування союзному центру. Так, органи військової контррозвідки, дислоковані на території Української РСР, перебували у прямому підпорядкуванні 3-го Головного управління КДБ СРСР, фактично минаючи будь-який самостійний республіканський рівень управління. Аналогічний порядок поширювався й на прикордонні війська, які після створення у 1957 р. Головного управління прикордонних військ КДБ СРСР підпорядковувалися безпосередньо союзному керівництву. За таким самим принципом формувалися і внутрішні структурні підрозділи КДБ УРСР: управління контррозвідки, боротьби з ідеологічними диверсіями, економічної контррозвідки та інші спеціалізовані служби створювалися, реорганізовувалися або ліквідовувалися виключно на підставі наказів союзного Комітету державної безпеки [9].

Похідний характер правового статусу КДБ УРСР проявлявся насамперед у відсутності самостійної нормотворчої компетенції та організаційної автономії. Організаційна структура республіканського Комітету станом на 1991 р. майже повністю відтворювала структуру союзного КДБ: до його складу входили 1-е управління (розвідка), 2-е (контррозвідка), 3-є (боротьба з організованою злочинністю), 4-е (контррозвідувальне забезпечення транспорту), управління

«З» (захист конституційного ладу), 6-е (економічна контррозвідка), 7-е (зовнішнє спостереження) та інші підрозділи. Така майже повна організаційна тотожність переконливо свідчила про відсутність у республіканського Комітету власної інституційної моделі, відмінної від союзного зразка. Навіть у сфері протидії українському національно-визвольному рухові визначальні організаційні та оперативні рішення приймалися на союзному рівні, тоді як агентурно-оперативна діяльність щодо підпілля ОУН і УПА здійснювалася відповідно до директив і вказівок 3-го Головного управління МДБ СРСР [9].

Логічним завершенням цієї системи виступала жорстко централізована кадрова політика. Призначення керівників органів державної безпеки союзних республік належало до номенклатури Центрального Комітету КПРС, тобто здійснювалося виключно за рішенням вищих партійних органів. Саме тому голови КДБ УРСР – В. Нікітченко, В. Федорчук, С. Муха, М. Голушко – призначалися і звільнялися не республіканськими органами державної влади, а союзним партійно-державним керівництвом [10]. Такий порядок кадрового забезпечення остаточно засвідчував, що республіканські органи державної безпеки були складовою частиною єдиного централізованого механізму державного управління Союзу РСР і не володіли самостійністю у вирішенні питань власної організації чи кадрової політики.

Таким чином, інституційна побудова органів державної безпеки Української РСР повністю відповідала принципам централізованої радянської моделі державного управління, у якій республіканські структури фактично виконували функції територіальних ланок єдиної союзної системи. За таких умов особливого значення набуває аналіз не лише внутрішньої організації цих органів, а й характеру їх взаємодії з іншими державними інститутами, що дає змогу повніше розкрити специфіку їхнього правового статусу в механізмі радянської державної влади.

Аналіз взаємовідносин органів державної безпеки з іншими інститутами державної влади дає змогу найбільш повно розкрити їхній фактичний, а не лише формально-юридичний статус у механізмі функціонування радянської держави. Характерною особливістю радянської моделі було те, що до 1991 р. ані союзне, ані республіканське законодавство не містили відкритого законодавчого акта, який би комплексно визначав правовий статус, завдання та повноваження органів державної безпеки. Відповідні питання регулювалися переважно закритими підзаконними нормативними актами та рішеннями вищих партійних органів. Лише з прийняттям у травні 1991 р. Закону СРСР «Про органи державної безпеки в СРСР» Верховна Рада СРСР уперше отримала формально закріплені законодавчі повноваження щодо визначення правового статусу органів державної безпеки [11]. До цього часу Президії Верховних Рад СРСР і союзних республік виконували переважно організаційно-правові функції, оформлюючи нормативними актами рішення, попередньо ухвалені партійним керівництвом. Показовими у цьому контексті є Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. про утворення Комітету державної безпеки [8] та Указ Президії Верховної Ради УРСР від 20 липня 1978 р. про перейменування республіканського Комітету державної безпеки [9].

Не менш показовими були взаємовідносини органів державної безпеки з Радою Міністрів. Незважаючи на офіційну назву «Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР», що використовувалася у 1954–1978 рр., фактичний вплив уряду на діяльність КДБ залишався вкрай обмеженим. Остаточним підтвердженням цього стало реформування 1978 р., коли за ініціативою Ю. Андропова Комітет було виведено з формального підпорядкування Раді Міністрів і підпорядковано безпосередньо Політбюро ЦК КПРС [9]. Така організаційна трансформація ще раз засвідчила, що визначальна вертикаль управління органами державної безпеки проходила не через систему державних органів, а через партійний апарат.

Саме взаємовідносини з Комуністичною партією Радянського Союзу найбільшою мірою визначали реальний зміст правового статусу органів державної безпеки. Голова КДБ СРСР

входив до складу вищого партійного керівництва держави, тоді як керівники республіканських комітетів державної безпеки, у тому числі КДБ УРСР, були членами Центрального Комітету Компартії України [10]. Органи державної безпеки здійснювали постійне інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності Центрального Комітету КПРС, готуючи матеріали щодо стану державної безпеки, обороноздатності, соціально-економічної ситуації та зовнішньополітичної обстановки. Унаслідок цього КДБ фактично поєднував функції спеціальної служби з функціями аналітичного органу, що безпосередньо обслуговував процес прийняття політичних рішень партійним керівництвом.

Особливості правового статусу органів державної безпеки простежуються і в їхніх взаємовідносинах із прокуратурою. Хоча Закон СРСР «Про прокуратуру СРСР» від 30 листопада 1979 р. формально покладав на органи прокуратури функції нагляду за додержанням законності під час провадження слідства [12], практична реалізація цих повноважень, особливо у справах політичного характеру, залишалася суттєво обмеженою. Характерною ілюстрацією цього є спільна Вказівка Генерального прокурора СРСР і Голови КДБ СРСР від 01 лютого 1989 р. щодо реабілітації жертв політичних репресій, відповідно до якої матеріали перевірок готувалися спільно працівниками органів державної безпеки та прокуратури, тоді як остаточні рішення затверджувалися прокурорами відповідного рівня, у тому числі спеціалізованим підрозділом Прокуратури Союзу РСР, який здійснював нагляд за слідством в органах державної безпеки [13]. Такий порядок свідчив про особливий характер процесуальної взаємодії цих органів.

Ще більш показовими були взаємовідносини органів державної безпеки із судовою системою. У кримінальних провадженнях щодо представників українського дисидентського руху, зокрема В. Чорновола, В. Стуса, М. Гориня, Л. Лук'яненка та інших осіб, обвинувачених за ст. 62 Кримінального кодексу УРСР, саме слідчі підрозділи КДБ здійснювали основний обсяг доказової діяльності, тоді як судові органи переважно надавали цим матеріалам процесуальної форми та юридичної легітимації [14]. Аналогічний механізм простежується і під час переслідування учасників Української Гельсінської групи у 1976–1977 рр., коли кримінальне переслідування ґрунтувалося на результатах тривалих агентурно-оперативних розробок органів державної безпеки [15].

Своєрідною була й еволюція взаємовідносин органів державної безпеки з Міністерством внутрішніх справ. Після смерті Й. Сталіна у 1953 р. Міністерство державної безпеки та Міністерство внутрішніх справ були тимчасово об'єднані у єдине союзне міністерство, однак уже в 1954 р. функції забезпечення державної безпеки були знову виокремлені в самостійний Комітет державної безпеки [16]. Надалі компетенція цих органів формально розмежовувалася за принципом: забезпечення державної безпеки належало до відання КДБ, а охорона громадського порядку – до компетенції МВС. Водночас практична діяльність обох відомств характеризувалася постійною взаємодією, а межі їхніх повноважень нерідко змінювалися залежно від політичних пріоритетів державного керівництва. Показовим прикладом стала передача наприкінці існування СРСР функцій боротьби з організованою злочинністю спеціально створеним підрозділам КДБ (управління «ОЗ») [17], що свідчило про гнучкий характер розмежування компетенції між силовими структурами.

Таким чином, аналіз взаємовідносин органів державної безпеки з іншими державними інститутами дає підстави стверджувати, що їхній правовий статус визначався не лише нормативно закріпленими повноваженнями, а й реальним місцем у системі партійно-державного управління. Формально залишаючись союзно-республіканським органом виконавчої влади, КДБ УРСР фактично функціонував як один із ключових елементів механізму політичного керівництва, діяльність якого координувалася насамперед вищими партійними органами

Союзу РСР. Саме така специфіка інституційного становища значною мірою зумовлювала особливості реалізації його компетенції, аналізу якої присвячено наступний розділ.

Реальний обсяг компетенції органів державної безпеки Української РСР значно перевищував межі традиційних правоохоронних функцій і відображав особливості радянського розуміння державної безпеки як комплексної категорії, що охоплювала військову, політичну, економічну, інформаційну та ідеологічну сфери. Організаційна структура Комітету державної безпеки формувалася відповідно до цього багатофункціонального характеру його діяльності, а кожному з основних напрямів відповідали спеціалізовані структурні підрозділи, наділені власною компетенцією.

Історично центральне місце в системі функцій органів державної безпеки посідала контрозвідувальна діяльність. Друге управління КДБ УРСР здійснювало контррозвідувальне забезпечення діяльності найважливіших державних об'єктів, контроль за перебуванням іноземних громадян, журналістів і туристів на території республіки, а також розслідування злочинів, пов'язаних із загрозами державній безпеці [9]. Водночас компетенція органів державної безпеки не обмежувалася лише контррозвідкою. Важливим її елементом була охорона конституційного ладу, яку наприкінці існування СРСР забезпечувало управління «З», утворене у 1989 р. на базі колишнього 5-го управління КДБ [9].

Особливе місце у структурі компетенції органів державної безпеки займала боротьба з політичною опозицією та інакодумством. Створене у 1967 р. 5-е управління КДБ, офіційно визначене як підрозділ боротьби з «ідеологічними диверсіями», фактично виконувало функції політичного розшуку, забезпечуючи системний контроль за діяльністю дисидентського, правозахисного та національно-визвольного рухів [18]. Наукові дослідження переконливо засвідчують масштаби цієї діяльності, зокрема проведення спецоперації «Блок» проти учасників українського самвидаву, масові репресивні заходи під час так званого «генерального погрому» 1972 р. [14], а також комплекс оперативних заходів із протидії створенню та діяльності Української Гельсінської групи, що включав агентурне спостереження, оперативно-технічний контроль, прослуховування телефонних переговорів і кримінальне переслідування її учасників [15].

Не менш важливим напрямом діяльності був контррозвідувальний захист державної таємниці, який із 1982 р. забезпечувало 6-е управління КДБ. До сфери його відповідальності належали оборонні підприємства, науково-дослідні установи, стратегічні об'єкти промисловості та інші галузі, що мали велике значення для обороноздатності держави. За наявними даними, у середині 1980-х років під оперативним забезпеченням цього управління перебували 424 оборонні, 1 974 особливо важливі господарські та 130 науково-технічних об'єктів Української РСР [19]. Такий масштаб діяльності свідчить, що поняття державної таємниці фактично поширювалося на значну частину економічного й науково-технічного потенціалу республіки.

Самостійними напрямами компетенції органів державної безпеки залишалися також охорона партійно-державного керівництва, яку здійснювало 9-е управління КДБ, та прикордонна безпека, забезпечення якої покладалося на прикордонні війська, безпосередньо підпорядковані Головному управлінню прикордонних військ КДБ СРСР. Чисельність цих військ, яка становила від 300 до 400 тис військовослужбовців, а також наявність артилерійського озброєння й бронетехніки наочно демонструють, що органи державної безпеки поєднували у своїй структурі як цивільні, так і воєнізовані компоненти. Водночас зовнішня розвідувальна діяльність належала до виключної компетенції Першого головного управління КДБ СРСР, тоді як республіканські органи державної безпеки виконували у цій сфері лише допоміжні функції [9].

Важливе місце у компетенції КДБ займала й боротьба з так званими «ідеологічними диверсіями», яка забезпечувалася не лише оперативними засобами, а й механізмами кримінально-правового переслідування. Правовою підставою такої діяльності слугували насамперед

статті 62 («антирадянська агітація і пропаганда») та 187-1 («поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад») Кримінального кодексу УРСР [20]. Їх практичне застосування створювало можливість криміналізації фактично будь-яких форм відкритого виявлення політичної чи світоглядної альтернативи офіційній державній ідеології.

Окремий напрям діяльності становило інформаційно-аналітичне забезпечення партійно-державного керівництва. Створена у 1980 р. Інформаційно-аналітична служба КДБ УРСР здійснювала узагальнення оперативної інформації та готувала для Центрального Комітету КПРС і Центрального Комітету Компартії України систематичні аналітичні матеріали щодо політичної, соціально-економічної та суспільної ситуації у республіці [9]. Виконання таких функцій фактично перетворювало органи державної безпеки не лише на спеціальну службу, а й на один із ключових інформаційно-аналітичних центрів радянської держави.

Таким чином, компетенція органів державної безпеки Української РСР мала комплексний і багатофункціональний характер, поєднуючи у межах одного державного органу контррозвідувальну, воєнну, інформаційно-аналітичну, охоронну та політико-репресивну діяльність. Саме універсальність і надзвичайно широкий обсяг повноважень вирізняли органи державної безпеки серед інших правоохоронних інституцій радянської держави та визначали їхнє особливе місце в механізмі реалізації її основних функцій. Водночас наприкінці існування Союзу РСР зазначена модель почала зазнавати суттєвих змін під впливом політики перебудови та демократизації, що зумовило поступову трансформацію правового статусу органів державної безпеки й створило передумови для формування нової системи спеціальних служб незалежної України.

Політика перебудови та гласності започаткувала поступову трансформацію місця органів державної безпеки в механізмі радянської державної влади. Хоча відповідні зміни відбувалися непослідовно й не супроводжувалися негайним переглядом основ правового статусу КДБ, саме наприкінці 1980-х років були закладені передумови переходу від суто відомчого та партійного регулювання до законодавчого визначення діяльності органів державної безпеки. Одним із символів цього процесу стала спільна Вказівка Генерального прокурора СРСР і Голови КДБ СРСР від 01 лютого 1989 р. щодо реабілітації жертв політичних репресій [13]. Документ не лише започатковував механізм відновлення прав незаконно репресованих осіб за участю органів прокуратури, а й фактично засвідчував офіційне визнання необхідності правової оцінки діяльності репресивного апарату попередніх десятиліть.

Подальші зміни набули системного характеру вже у 1991 р. 20 березня Комітет державної безпеки СРСР отримав статус центрального органу державного управління, очолюваного міністром СРСР [9], а невдовзі Верховна Рада СРСР ухвалила Закон СРСР «Про органи державної безпеки в СРСР» – перший за всю історію існування Радянського Союзу відкритий законодавчий акт, який комплексно визначав правовий статус, завдання та основні повноваження органів державної безпеки [11]. Водночас процес реформування республіканських органів державної безпеки поступово набував ознак парламентського контролю. Так, реорганізація КДБ УРСР, перевірка особового складу та організація його переприсяги здійснювалися за участю спеціальної комісії Верховної Ради України у складі 28 народних депутатів під головуванням очільника парламентської комісії з питань оборони і державної безпеки В. Дурдинця [9]. Такий підхід став одним із перших прикладів залучення представницького органу влади до контролю за реформуванням спеціальних служб.

Ліквідація союзної системи органів державної безпеки відбувалася поетапно та була безпосередньо пов’язана із загальним процесом розпаду Союзу РСР. Після фактичного припинення діяльності КДБ СРСР 22 жовтня 1991 р. Президент СРСР М. Горбачов 03 грудня підписав Закон «Про реорганізацію органів державної безпеки», який остаточно закріпив припинення

функціонування союзного Комітету державної безпеки [21]. В Україні цей процес розпочався раніше: Постановою Верховної Ради України від 20 вересня 1991 р. «Про створення Служби національної безпеки України» було ліквідовано КДБ УРСР, а його матеріально-технічну базу за винятком окремих спеціалізованих підрозділів шифрувального зв'язку та державної охорони передано новоствореній Службі національної безпеки України [22].

Особливої уваги заслуговує питання правонаступництва нової спеціальної служби. Законодавець свідомо відмовився від прямого проголошення Служби національної безпеки України правонаступницею КДБ УРСР, хоча фактично новий орган успадкував значну частину кадрового потенціалу (за умови проведення перевірки та переприсяги особового складу), матеріально-технічної бази й адміністративної інфраструктури, включаючи комплекс будівель центрального апарату на вул. Володимирській, 33 у Києві. Водночас постанова Верховної Ради України про створення Служби національної безпеки України закріпила принцип департизації органів державної безпеки, зобов'язавши їхніх працівників протягом десяти днів припинити членство в будь-яких політичних партіях або громадсько-політичних рухах [22]. Запровадження такої вимоги мало не лише організаційне, а й принципове державно-правове значення, оскільки означало відмову від характерної для радянської моделі нерозривної інтеграції спеціальних служб із партійним апаратом.

Завершенням процесу формування нового правового статусу спеціальних служб стало ухвалення Верховною Радою України 25 березня 1992 р. Закону України «Про Службу безпеки України», яким Службу національної безпеки було реорганізовано у Службу безпеки України та визначено її як державний правоохоронний орган спеціального призначення, підпорядкований Президентові України й підконтрольний Верховній Раді України [23]. На відміну від радянської моделі, за якої фактичне керівництво діяльністю органів державної безпеки здійснювали вищі партійні органи, нова система ґрунтувалася на законодавчо визначених механізмах державного управління, політичної нейтральності та парламентського контролю. Саме ці зміни стали визначальним етапом переходу від радянської концепції функціонування органів державної безпеки до формування національної моделі спеціальної служби демократичної держави.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави дійти висновку, що правовий статус органів державної безпеки Української РСР визначався насамперед особливостями радянської моделі організації державної влади, у якій юридичні механізми функціонували у тісній взаємодії з політичними рішеннями керівних органів Комуністичної партії. Формально органи державної безпеки були складником системи союзно-республіканських органів виконавчої влади, однак їхнє реальне місце в механізмі державного управління значною мірою визначалося партійною вертикаллю, що забезпечувала централізоване керівництво кадровою, організаційною та оперативною діяльністю.

Установлено, що правовий статус органів державної безпеки Української РСР характеризувався відсутністю інституційної самостійності, похідним характером компетенції та повною залежністю від союзного центру. Організаційна структура, функціональні повноваження, кадрова політика й основні напрями діяльності формувалися відповідно до загальносоюзних нормативних приписів і політичних рішень, що виключало можливість самостійного розвитку республіканської системи державної безпеки.

З'ясовано, що компетенція органів державної безпеки значно виходила за межі традиційної правоохоронної діяльності та охоплювала контррозвідувальне забезпечення, захист державної таємниці, боротьбу з політичною опозицією, інформаційно-аналітичне забезпечення керівництва держави, охорону партійно-державного керівництва, прикордонну безпеку та інші напрями, що свідчить про їх комплексний характер і особливе місце у механізмі реалізації функцій радянської держави.

Доведено, що трансформація правового статусу органів державної безпеки наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років відображала загальні процеси демократизації та демонтажу радянської політичної системи. Перехід від закритого відомчого регулювання до законодавчого визначення статусу спеціальних служб, поява елементів парламентського контролю, департизація та створення Служби безпеки України заклали правові основи нової моделі організації органів державної безпеки, побудованої на принципах державної підконтрольності, політичної нейтральності та функціонування в умовах конституційного правопорядку.

Використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту не використовувалися.

Література

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
2. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
3. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1: Загальна частина / за ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Юридична думка, 2004. 584 с.
4. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. / Верховна Рада Української РСР. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1978. № 18. Ст. 268. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text
5. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік : Закон СРСР від 07 жовтня 1977 р. / Верховна Рада СРСР. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1977. № 41. Ст. 617. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text
6. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 416 с.
7. Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР у Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік – у Ради Міністрів союзних і автономних республік : Закон СРСР від 15 березня 1946 р. / Верховна Рада СРСР. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1946. № 10.
8. Про утворення Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. / Президія Верховної Ради СРСР. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1954. № 5. Ст. 84.
9. Окіпнюк В. Т. Комітет державної безпеки СРСР та Комітет державної безпеки УРСР. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 4 : Ка–Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2007. С. 479. URL: https://www.history.org.ua/?termin=Komitet_derzh_bezpeky
10. Восленський М. С. Номенклатура. Панівний клас Радянського Союзу. 2-е вид., випр. і доп. Лондон : Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. 672 с. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/voslensky_nomenklatura_vtoroe_izdanie_1990_text.pdf
11. Про органи державної безпеки в СРСР : Закон СРСР від 16 травня 1991 р. № 2159-I / Верховна Рада СРСР. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР.* 1991. № 22. Ст. 630. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_16.05.1991_№_2159-I
12. Про прокуратуру СРСР : Закон СРСР від 30 листопада 1979 р. № 1162-X / Верховна Рада СРСР. *Відомості Верховної Ради СРСР.* 1979. № 49. Ст. 843. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_30.11.1979_№_1162-X
13. Указівка Генерального прокурора СРСР та Голови Комітету державної безпеки СРСР від 01 лютого 1989 р. № 4с/13/8с. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Вказівка_Генерального_прокурора_СРСР_та_Голови_Комітету_державної_безпеки_СРСР_від_1_лютого_1989_р._№_4с/13/8с
14. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки XX ст.) : монографія. Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
15. Бажан О. Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія».* 1999. Т. 14. С. 73–79. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0de75608-3096-4701-8744-7f3639a25dd3/content

16. Про об'єднання Міністерства державної безпеки СРСР і Міністерства внутрішніх справ СРСР : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 15 березня 1953 р. / Президія Верховної Ради СРСР. *Відомості Верховної Ради СРСР.* 1953. № 3.

17. Knight A. The KGB: Police and Politics in the Soviet Union. Boston : Unwin Hyman, 1990. 352 p.

18. Andrew C., Mitrokhin V. The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB. New York : Basic Books, 1999. 700 p.

19. Органы государственной безопасности Украины: 1918–1991 / сост. В. Н. Даниленко, С. В. Кульчицкий, В. И. Лысенко и др. Киев : Києво-Могилянська академія, 2003. 656 с.

20. Кримінальний кодекс Української РСР : Закон Української РСР від 28 грудня 1960 р. / Верховна Рада Української РСР. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text

21. Про реорганізацію органів державної безпеки : Указ Президента СРСР від 03 грудня 1991 р. № УП-3124 / Президент СРСР. URL: https://shieldandsword.mozohin.ru/documents/law31291.htm

22. Про створення Служби національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 20 вересня 1991 р. № 1581-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 49. Ст. 689. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1581-12#Text

23. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text

References

1. Skakun, O. F. (2001). Teoriia derzhavy i prava [Theory of state and law]. Konsum. [in Ukrainian].

2. Tsvik, M. V., & Petryshyn, O. V. (Eds.). (2009). Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of state and law]. *Pravo.* [in Ukrainian].

3. Averianov, V. B. (Ed.). (2004). Administratyvne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs: Vol. 1. Zahalna chastyna [Administrative law of Ukraine: Academic course: Vol. 1. General part]. *Yurydychna dumka.* [in Ukrainian].

4. Verkhovna Rada Ukrainskoi RSR. (1978, April 20). Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky [Constitution (Fundamental Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR,* (18), Art. 268. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text [in Ukrainian].

5. Verkhovna Rada SRSR. (1977, October 7). Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik [Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady SRSR,* (41), Art. 617. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text [in Ukrainian].

6. Okipniuk, V. T. (2019). Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini v period panuvannia totalitarnoho rezhymu (1929–1953 rr.) [Soviet state security agencies in Ukraine during the totalitarian regime (1929–1953)]. OLDI-PLIUS. [in Ukrainian].

7. Verkhovna Rada SRSR. (1946, March 15). Pro peretvorennia Rady Narodnykh Komisariv SRSR u Radu Ministriv SRSR i Rad Narodnykh Komisariv soiuznykh i avtonomnykh respublik — u Rady Ministriv soiuznykh i avtonomnykh respublik [On the transformation of the Council of People's Commissars of the USSR into the Council of Ministers of the USSR and the Councils of People's Commissars of the union and autonomous republics into the Councils of Ministers of the union and autonomous republics]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady SRSR*, (10). [in Ukrainian].

8. Prezydiia Verkhovnoi Rady SRSR. (1954, March 13). Pro utvorennia Komitetu derzhavnoi bezpeky pry Radi Ministriv SRSR [On the establishment of the State Security Committee under the Council of Ministers of the USSR]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady SRSR,* (5), Art. 84. [in Ukrainian].

9. Okipniuk, V. T. (2007). Komitet derzhavnoi bezpeky SRSR ta Komitet derzhavnoi bezpeky URSR [The State Security Committee of the USSR and the State Security Committee of the Ukrainian SSR]. In V. A. Smolii (Ed.), Entsyklopediia istorii Ukrainy: Vol. 4. Ka–Kom [Encyclopedia of the history of Ukraine: Vol. 4. Ka–Kom] (p. 479). *Naukova dumka*. Retrieved from: https://www.history.org.ua/?termin=Komitet_derzh_bezpeky [in Ukrainian].

10. Voslenskyi, M. S. (1990). Nomenklatura. Panivnyi klas Radianskoho Soiuzu [The nomenklatura: The ruling class of the Soviet Union] (2nd rev. and expanded ed.). Overseas Publications Interchange Ltd. Retrieved from: https://vtoraya-literatura.com/pdf/voslensky_nomenklatura_vtoroe_izdanie_1990_text.pdf [in Ukrainian].

11. Verkhovna Rada SRSR. (1991, May 16). Pro orhany derzhavnoi bezpeky v SRSR [On state security agencies in the USSR] (Law of the USSR No. 2159-I). *Vidomosti Zizdu narodnykh deputativ SRSR i Verkhovnoi Rady SRSR*, (22), Art. 630. Retrieved from: https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_16.05.1991_№_2159-I [in Ukrainian].

12. Verkhovna Rada SRSR. (1979, November 30). Pro prokuraturu SRSR [On the Prosecutor's Office of the USSR] (Law of the USSR No. 1162-X). *Vidomosti Verkhovnoi Rady SRSR,* (49), Art. 843. Retrieved from: https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_30.11.1979_№_1162-X [in Ukrainian].

13. Vkazivka Heneralnoho prokurora SRSR ta Holovy Komitetu derzhavnoi bezpeky SRSR vid 1 liutoho 1989 r. № 4s/13/8s [Instruction of the Prosecutor General of the USSR and the Chairman of the State Security Committee of the USSR of February 1, 1989, No. 4s/13/8s]. (1989, February 1). https://uk.wikisource.org/wiki/Вказівка_Генерального_прокурора_СРСР_та_Голови_Комітету_державної_безпеки_СРСР_від_1_лютого_1989_р._№ 4с/13/8с [in Ukrainian].

14. Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [The opposition in Ukraine (the second half of the 1950s–1980s)]. Ridnyi krai. [in Ukrainian].

15. Bazhan, O. H. (1999). Ukrainska Helsinska hrupa: Lehalna forma protystoiannia totalitarnomu rezhymovi v URSR [The Ukrainian Helsinki Group: A legal form of resistance to the totalitarian regime in the Ukrainian SSR]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia». Istoriia,* 14, 73–79. Retrieved from: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0de75608-3096-4701-8744-7f3639a25dd3/content [in Ukrainian].

16. Prezydiia Verkhovnoi Rady SRSR. (1953, March 15). Pro obiednannia Ministerstva derzhavnoi bezpeky SRSR i Ministerstva vnutrishnikh sprav SRSR [On the merger of the Ministry of State Security of the USSR and the Ministry of Internal Affairs of the USSR]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady SRSR,* (3). [in Ukrainian].

17. Knight, A. (1990). The KGB: Police and politics in the Soviet Union. Unwin Hyman.

18. Andrew, C., & Mitrokhin, V. (1999). The sword and the shield: The Mitrokhin Archive and the secret history of the KGB. Basic Books.

19. Danilenko, V. N., Kulchitskiy, S. V., & Lysenko, V. I. (Comps.). (2003). Organy gosudarstvennoy bezopasnosti Ukrainy: 1918–1991 [State security agencies of Ukraine: 1918–1991]. Vydavnychyi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia».

20. Verkhovna Rada Ukrainskoi RSR. (1960, December 28). Kryminalnyi kodeks Ukrainskoi RSR [Criminal Code of the Ukrainian SSR]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR,* 1961(2), Art. 14. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text [in Ukrainian].

21. Prezydent SRSR. (1991, December 3). Pro reorhanizatsiiu orhaniv derzhavnoi bezpeky [On the reorganisation of state security agencies] (Decree No. UP-3124). Retrieved from: https://shieldandsword.mozohin.ru/documents/law31291.htm [in Ukrainian].

22. Verkhovna Rada Ukrainy. (1991, September 20). Pro stvorennia Sluzhby natsionalnoi bezpeky Ukrainy [On the establishment of the National Security Service of Ukraine] (Resolution No. 1581-XII). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy,* (49), Art. 689. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1581-12#Text [in Ukrainian].

23. Verkhovna Rada Ukrainy. (1992, March 25). Pro Sluzhbu bezpeky Ukrainy [On the Security Service of Ukraine] (Law No. 2229-XII). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy,* (27), Art. 382. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 14.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 13.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)